

північніше того району, на який розраховувало її командування, сподіваючись на підтримку галицьких частин в боях під Проскурівим²⁰.

8 липня, під тиском польських частин, 5-а Галицька бригада перейшла Збруч в районі Підволочиська і, не зустрівши опору, 10 липня впритул наблизилась до Чорного Острова²¹. На наш погляд цей достатньо стихійний рух допоміг армії УНР: поява в тилу значної галицької частини виявилася повною несподіванкою для радянського командування, яке припинило наступ на лінії Ярмолинці – Городок.

Перепочинок протягом 5 діб, що його отримала українська армія, надала можливості привести до ладу перевтомлені війська і стабілізувати лінію оборони. За цей час відбулося переформування частин СС у дві дивізії (10-ту та 11-ту), які були зведені у групу СС. 13 - 14 липня до армії УНР приєдналася велика повстанська група отамана Ю.Тютюнника (3,5 тис. Бійців), на основі якої почалося формування 5-ї Селянської (в подальшому - Київської) дивізії²². Але головною подією став перехід 16 липня частин УГА на лівий берег Збруча. Створення соборного фронту двох братніх армій у липні 1919 року зміцнило позиції Директорії і сприяло продовженню боротьби за українську державність.

Д. Розовик (Київ)

ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ УРЯДІВ УКРАЇНИ, ГРОМАДСЬКИХ І КУЛЬТУРНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У 1917 – 1920 рр.

Складовою і ваговою частиною культурного будівництва є забезпечення потреб суспільства навчальною, художньою, суспільно-політичною літературою періодичною

²⁰ Там само - Кн.2. - Ч.3. - С.20-21.

²¹ Там само - С.39.

²² Там само - С. 54.

пресою та іншими друкованими виданнями.

До 1917 р. Українське друковане слово було розвинуте дуже слабо внаслідок чого, що Валуєвський (1863 р.) Циркуляр і Ємський (1876 р.) Акт Олександра II заборонили видавати україномовну літературу й надовго затримали її нормальний розвиток. Тому незважаючи на те, що маніфест Миколи II від 17 жовтня 1905 р. Надав право у Російській імперії на свободу друку всерівно збоку держави україномовне друкарство майже не отримувало допомоги і національні видання виходили здебільшого за рахунок громадських організацій та меценатств. Саме завдяки їх спільним зусиллям до початку Першої світової вийшло декілька сотень найменувань української художньої та навчальної літератури по кілька тисяч промірників кожної назви. Але це не вирішувало проблеми, оскільки ці тиражі забезпечували надзвичайно низький відсоток потреб населення в українських книжках.

Не краще було становище і з періодикою. В Україні її виходило дуже мало і також невеликими тиражами. Серед газет «Рада», «Нова громада», «Добра пора», «Громадська думка» (Київ), «Народна справа», «Вісти» (Одеса), «Рідний край» (Полтава). Журнали - «Степ» (Херсон), «Україна», «Дзвін», «Література і наука» (Київ) та ряд інших видань. Ядо того ж з початком війни на українські видання було уведено цензуру, яка заборонила виходити у світ багатьом «непокірним» газетам, журнали, чим досить помітно підірвала друкування і цієї нечисленної періодики.

Помітний вклад у створення української видавничої справи дореволюційної пори та поширення україномовних газет, журналів, літератури в масах внесли Б.Грінченко, М.Грушевський, С.Петлюра, С.Єфремов, В.Винниченко, С.Русова, М.Славінський, Є.Чикаленко, Г.Хоткевич, М.Левицький та інші відомі політичні і культурні діячі України.

Крім труднощів політичного і економічного характеру, у якому знаходилася українська видавнича справа напередодні 1917 р., Не менш складною була проблема технічного характеру. Її зміст полягав у тому, що друкарні, які діяли в Україні, своїми потужностями могли забезпечити потреби

суспільства друкованою продукцією лише на 20-30 відсотків. До того ж, якщо врахувати іще й той факт, що з весни 1917 р. Розпочалося інтенсивне будівництво національної системи освіти й проведення іншої широкомасштабної культурної роботи, які разом потребували величезної маси різної літератури та періодичних видань, то існуючі друкарські потужності не могли забезпечити навіть ці мінімальні потреби суспільства своєю продукцією. До цього слід також додати, що діючі типографії у своїй більшості не мали українського шрифту, редакторів, коректорів українців. Не була створена на той час належна україномовна гуманітарна та технічна термінологія. Вимагало свого подальшого шліфування і філологічного удосконалення художнє слово, мова, стилістика тощо.

Але, незважаючи на ці труднощі, навесні 1917 р. Центральна Рада розпочала створювати власну національну видавничо-поліграфічну справу і закликала прийняти активну участь у цьому процесі громадські, культурні організації, політичні партії, громадян України.

У травні 1917 р. Центральна Рада. З перерахуванням перших грошей до Національного фонду, виділила 18 тис. Крб. На друкування українських книжок для шкіл і залучила до цієї роботи групу типографій. Це, наприклад, дало можливість впродовж травня-червня 1917 р. Замовити в друкарнях Катеринослава 21 найменування книжок для українських шкіл тиражем у 54 тис. Примірників. У видавництві «Сіяч» (Черкаси) - 50 найменувань на 60 тис. Книжок, а друкарня «Промінь» випустила для освіти граматику, збірку поезій та художню літературу у декілька десятків тисяч томів¹.

Влітку 1917 р. Парламент виділяє черговий кредит на друкування українських книжок і залучає до цієї роботи щойно реформоване видавництво «Українська школа». Воно за декілька літніх і осінніх місяців цього ж року випустило великим тиражем посібники з історії України за редакцією М. Грушевського, граматику І. Огієнка, початкову географію С.

---

¹ Вістник товариства «Просвіта» – 1917 – 8 квітня; Нова Рада – 1917 – 21 листопада.

Русової, підручники по літературі, біології, математиці, фізиці, хімії та інших предметах. А такі потужні видавництва як «Криниця», «Череповський», «Вернигора», «Слово», у доповнення до цього, надрукували десятки найменувань художньої, суспільно-політичної, технічної літератури для системи освіти і масового читача.

Тут варто зауважити, що до редагування нової літератури було залучено багато українських вчених, філологів, письменників, а їх оформленням займалася група художників на чолі з Г. Нарбутом².

Помітну допомогу Центральній Раді і уряду по створенню національного видавництва і збільшення випуску літератури та періодики надавали громадські, культурні організації, «Просвіти», меценати, цивільне населення.

Так, Український Національний з'їзд Слобожанщини (квітень 1917 р. М. Харків) постановив заснувати декілька українських газет у краю, налагодити випуск української навчальної та художньої літератури. Виділив під реалізацію цього рішення кошти і закликав всі культурні, громадські, профспілкові, кооперативні організації, партії та всіх тих, хто уболіває за відродження української культури у цьому зрусифікованому регіоні, надати цій справі допомогу³.

Селянський з'їзд Полтавщини (травень 1917 р.) Ухвалив збільшити випуск українських книжок у друкарнях губернії з обов'язковим їх розповсюдженням у сільській місцевості, заснувати україномовні губернські та повітові газети і асигнував з місцевого бюджету на виконання цієї постанови гроші.

З'їзди працівників культури, освіти, представників земств, робітників тощо Гайсинського, Овруцького, Золотонішського та багатьох інших повітів та міст України також приймали постанови про підтримку українського видавництва, виділяли друкарням гроші і ставили перед ними вимогу про розширення випуску україномовних книжок та періодичної преси⁴.

² ЦДАВО України – Ф.2581 – Оп.1 – Спр.28 – Арк.45; Нова Рада – 1917 – 13 червня; 1918 – 6 січня, 16 січня.

³ Вістник товариства «Просвіта» – 1917 – 5 травня.

⁴ Нова Рада – 1917 – 2 травня; 14 травня.

На виконання цих рішень влітку-восени 1917 р. За місцеві кошти було випущено десятки найменувань навчальної та художньої літератури, розпочали засновуватися місцеві періодичні видання.

Після проголошення третього Універсалу Центральна Рада та уряд приймають курс на більш інтенсивний розвиток українського видавництва і виділяють з державного бюджету асигнування на випуск великими тиражами художніх творів класиків української літератури Т. Шевченка, І. Котляревського, Л. Українки, І. Франка, І. Нечуя-Левицького, М. Коцюбинського та інших авторів. Збірник поезій та прози сучасних літераторів О. Олеса «З журбою радість обнялися», М. Кононенка «Хвилі», М. Шаповала «Лісові ритми». Публікувалися твори М. Рильського, П. Тичини, І. Огієнка, І. Липи, М. Зерова, В. Винниченка та інших відомих і розпочинаючих свою творчу діяльність поетів та прозаїків України.

З метою більш глибокого ознайомлення широких народних мас з шедеврами класиків зарубіжної літератури за рішенням Генерального Секретаріату освіти розпочали видаватися українською мовою твори Г. Мопасана, Д. Лондона, О. Бальзака.

Поглиблення національно-визвольної революції пробудило великий інтерес у масах до суспільно-політичної літератури.

Забезпечуючи ці потреби, уряд УНР при допомозі ряду громадських організацій та «Просвіт» профінансували випуск досить великими тиражами декілька сотень найменувань книжок, брошур з творами О. Білоусенка, Б. Грінченка, М. Грушевського, С. Русової, М. Левицького, С. Петлюри, М. Драгоманова, М. Міхновського, С. Єфремова та інших авторів у яких піднімалися питання здійснення соціально-економічних реформ у суспільстві, розвитку національно-визвольного руху, державного, культурного будівництва та інші проблеми суспільно-політичного життя України⁵.

Центральна Рада потурбувалася про створення сприятливих умов для публікації своїх праць науковими

⁵ Нова Рада – 1917 – 30 грудня; 1918 – 10 січня.

організаціями. Вона, наприклад, профінансувала відновлення друкування “Записок Українського Наукового Товариства”, надала допомогу товариству “Український агроном” для випуску підручників сільськогосподарським школам та науково-популярної літератури з аграрної проблематики працівникам села тощо.

Парламент і уряд спільно з різними організаціями доклали чимало зусиль для формування власної національної преси.

Вони профінансували збільшення випуску тиражів українських газет, журналів, вісників, часописів. Заснували нові газети “Наше життя”, “Робітник”, “Наша воля”, “Робітнича газета”, “Вісти з Української Центральної Ради”, журнали – “Вільна українська школа”, “Просвітянин”, “Гедзь” та ряд інших загальноукраїнських і місцевих періодичних видань. Для роботи у них в університетах розпочали готуватися українські журналісти, редактори, коректори.

Підсумовуючи діяльність Центральної Ради, уряду, громадських організацій по розвитку видавничої справи слід зазначити, що протягом року в Україні вийшло у світ різними тиражами 680 найменувань україномовних книжок, сотні брошур, було засновано 150 нових українських газет, журналів, часописів.⁶

Все це разом дає підстави зробити висновок, що в добу Центральної Ради були закладені основи національної видавничої справи і журналістики.

Велику увагу питанню дальшого розвитку українського друкарства надавав гетьман П. Скоропадський та Рада Міністрів.

Влітку 1918 р. видавничий відділ Міністерства народної освіти та мистецтва створив групи авторських колективів для написання підручників по всіх предметах, які вивчалися у системі шкільної, професійної освіти. Залучив до цієї роботи найкращих педагогів і науковців держави та живописців А. Середу, Ю. Павловича, М. Козіка, К. Трохименка, К. Антонович, Ф. Красицького та інших, які займалися їх художнім оформленням.

⁶ ЦДАВО України – Ф.1064 – Оп.2 – Спр.9 – Арк.6.

Готувалася до видання велика кількість різнойменної літератури для системи вищої освіти, художня та суспільно-політична для масового читача.

Восени 1918 р. лише за рахунок уряду школам і вузам було випущено масовими тиражами 35 найменувань книжок та розміщені замовлення на друкування навчальної і художньої літератури у Німеччині й Фінляндії.⁷

Значний вклад в період гетьманату по розвитку українського друкарства, продовжували вносити місцеві органи влади, громадські, культурні, кооперативні та інші організації.

Наприклад, “Союз-банк” м. Харкова профінансував випуск підручників для українських шкіл Харківщини, “Україна-банк” м. Миколаєва за власні кошти побудував дві друкарні у Миколаєві і Херсоні, які розпочали випускати україномовну навчальну, художню і суспільну літературу для південно-східних губерній України.⁸

За місцеві фонди від 10 до 50 найменувань різної літератури великими тиражами випускали такі видавництва як “Рідна думка”, “Дзвін”, “Серп і Молот”, “Криниця”, “Сіяч” та десятки інших друкарень.

До заслуг гетьманату слід віднести і той факт, що масовими тиражами розпочала друкуватися література на мовах національних меншин.

Щодо періодики, то і в ній проходив дальший процес формування української преси.

Уряд спільно з місцевими органами влади та за участю зацікавлених організацій виділяли на її підтримку досить значні фінансування. Наслідками цієї допомоги стало те, що в Україні було засновано газети “Відродження”, “Державний Вістник”, журнали – “Вільна українська школа”, “Освіта”, “Стерно” та ряд інших видань. Свої газети та журнали продовжували засновувати губернії, повіти, міністерства, міста, організації і т.д.

⁷ ЦДАВО України – Ф.2457 – Оп.1 – Спр.9 – Арк.2, 6; Ф.2201 – Оп.1 – Спр.673 – Арк.9, 41; Спр.780 – Арк.166.

⁸ Всічрній телеграф – 1918 – 29 червня; Трудовая газета – 1918 – 6 августа.

За правління гетьмана П. Скоропадського чимало періодичних видань створювалося або зміцнювалася матеріальна база діючих типографій для національних меншин. Зокрема, лише у м. Києві друкувалося загальноукраїнських і міських 30 російських, 7 єврейських, 6 польських, 3 німецькі газети та журнали.

Загалом наприкінці 1918 р. в Україні видавалося 252 українські газети, журнали, часописи і близько 80 найменувань періодики на мовах національних меншин.

Щодо російськомовної преси, то вона, порівняно з 1916 р., скоротилася з 751 до 321 видань. Частина з них перейшла на друкування українських газет і журналів, а інша, яка була мало популярна в народі, сама припинила своє існування.⁹

Проблемою зміцнення національного друкарства досить ґрунтовно займалася Директорія УНР.

Впродовж 1919-1920 рр. вона на підтримку видавництва та випуск літератури асигнувала 113 млн. грн. За ці кошти продовжували публікуватися твори Т. Шевченка, Л. Українки, І. Котляревського та інших українських і зарубіжних поетів й письменників. Випускалося досить багато історичної літератури, присвяченої ватажкам українського національно-визвольного руху Б. Хмельницькому, П. Орлику, І. Мазепі, І. Богуну.

Особливо великого розмаху в період правління Директорії УНР набув випуск різноманітних брошур. Їх вийшло у світ десятки найменувань по 20-30 тис. примірників кожної назви. Невелика ціна й висока тиражність цих видань дала можливість ознайомитися з проблемами історії, культури, філософії, економіки і т.д. мільйонам читачам.

Навесні 1919 р., з метою більш прискореного забезпечення системи освіти, бібліотек республіки та зростаючих потреб суспільства в україномовній літературі, уряд УНР розмістив у друкарнях Австрії, Німеччини, Швейцарії, Фінляндії замовлення на випуск тиражем від 3 до 10 тисяч примірників близько ста найменувань навчальної і

---

⁹ Книгар – 1918 - №16 – С.1104, 1109.

художньої літератури. Серед них І. Огієнка “Рідне письмо”, “Курс української мови”, А. Білецького “Історія української літератури”, С. Русової “Національна школа”, С. Гаєвського “Теорія поезії” та інші.

До літа 1920 р. близько 40 назв замовленої літератури, а це були в основному книжки з природознавства, хімії, математиці, історії, літератури тощо, тиражем по декілька тисяч примірників, вийшли з друку і були привезені в Україну.¹⁰

В період правління Директорії продовжувалася видаватися література і за місцеві кошти.

Так на Поділлі, навесні 1919 р. місцева губерньська народна управа за власні фонди випустила 30 найменувань літератури загальним тиражем у 444 тис. примірників.¹¹

Десятки тисяч різнотематичної літератури, як при допомозі уряду, так і за місцеві кошти, випустили у цей час друкарні Волині, Київщини, Катеринославщини.

Директорія провела досить значну роботу по зміцненню української періодичної преси.

Цим питанням у державній структурі займалося Головне управління у справах преси “Українапрес”, реформоване згодом у Народне міністерство преси та пропаганди. Воно на підтримку видавництва української періодики впродовж 1919 р. на підконтрольній Директорії частині УНР надало допомоги друкарням у 22 млн. грн.

Такий високий рівень фінансування преси дав можливість заснувати нові українські загальнореспубліканські, губерньські, повітові періодичні видання, а також збільшити тиражність і регулярність виходу у світ існуючих газет та журналів.

Наприклад, напровесні 1919 р. у м. Києві видавалося понад 50 газет та журналів. Тиражі більшості із них розповсюджувалися по всій Україні і Рада Народних Міністрів надавала таким виданням фінансову допомогу. Асигнування

¹⁰ ЦДАВО України – Ф.2582 – Оп.2 – Спр.9 – Арк.32; Спр.20 – Арк.6; Спр.57 – Арк.2; Ф.1492 – Оп.5 – Спр.10 – Арк.13.

¹¹ ЦДАВО України – Ф.2582 – Оп.1 – Спр.172 – Арк.4, 24.

збоку держави отримали всі тринадцять газет Поділля, тиражі яких розповсюджувалися у названій і сусідніх губерніях і т.д.¹²

В період правління Директорії УНР проходила дальша робота по переведенню групи російських друкарень на випуск української періодики. Впродовж весни 1919 р. такої перебудови зазнало близько сотні російських видавництв і їх число скоротилося з 321 до 222 одиниць.

Отже, незважаючи на значні економічні і політичні труднощі, короткі терміни перебування Директорії в Україні, її вдалося зберегти і навіть посилити далі матеріально-технічну базу національної видавничої справи, яка була створена за попередні роки.

Процес дальшого нарощування випуску літератури та періодичної преси тривав і у радянський період. І це закономірно, тому що радянські органи влади, керовані здебільшого більшовиками, розглядали друкарство не тільки як носія культури, освіти в маси, а і як широкий та доступний засіб пропаганди своєї ідеології, політики й привернення на свій бік широких народних мас.

Тому у січні 1919 р. Раднарком УСРР засновує Українське Центральне агентство по постачанню і розповсюдженню друкованої продукції, а згодом ВУЦВК створює Всеукраїнське видавництво й підпорядковує йому всі друкарні, існуючі на території республіки. Ці організаційні заходи дали можливість сконцентрувати в руках більшовиків керівництво всією друкарською справою України, поставити її під свою політичну цензуру, припинити видавництво інакомислячих опозиційних газет і розпочати наступ на свободу слова в пресі.

Проте, незважаючи на ці недоліки, радянське керівництво продовжувало далі розвивати видавничу справу у тому числі й україномовну.

Навесні 1919 р. уряд спільно з місцевими культурними, громадськими організаціями лише через видавничий союз "Книгоспілки" випустили у світ 28 найменувань книжок загальним тиражем 2 млн. примірників. Сотні найменувань різноманітної літератури по декілька

¹² Життя Поділля – 1919 – 20 березня.

десятків і навіть сотень тисяч примірників кожної назви надрукували типографії “Обеліск”, “Літопис”, “Комунар” та інші видавництва.¹³

Поряд з видавничою роботою, проводилася і дальша побудова нових друкарень та модернізація діючих типографій.

Так, з ініціативи Чернігівської “Просвіти” та підтримці збоку ряду громадських організацій і місцевих органів влади у м. Чернігові створилося нове українське видавництво “Деснянська хвиля”. Його потужність була розрахована на повне забезпечення потреб Чернігівщини і сусідніх губерній у навчальній та художній літературі.

Подібні видавництва були засновані або модернізовані у Харкові, Одесі, Катеринославі, Житомирі та в ряді інших губернських центрах.¹⁴

Але, в процесі денікінського і польського вторгнення в Україну, чимало друкарень було демонтовано й вивезено окупаційними військами за межі республіки. Тому навесні 1920 р. їх створення розпочалося заново.

Проте, незважаючи на ці труднощі, впродовж 1920 р. в Україні видалося 2280 найменувань книжок загальним тиражем 20 млн. примірників, з них 11 млн. україномовних, а решта на мовах національних меншин.

Іще у гірше становище, особливо в період окупації Добровольчою армією республіки, потрапила періодична преса. Денікінська військова адміністрація, заборонивши вивчення української мови у системі освіти, відповідно скоротила і видавництво не тільки україномовної літератури, а й періодичної преси та демонтувала велику групу цих типографій. Внаслідок таких акцій, наприкінці 1919 р. з 154 українських газет друкувалося половина і ті виходили нерегулярно, а з 89 журналів, часописів видавалося лише три. Тому і періодичну пресу, після вигнання денікінців з України, необхідно було також відбудовувати фактично по-новому.

Навесні 1920 р. у республіці розгорнулася широка робота по її відродженню та подальшій розбудові. Її наслідком

¹³ ЦДАВО України – Ф.166 – Оп.1 – Спр.44 – Арк.206; Червоний стяг – 1919 – 27 червня.

¹⁴ ЦДАВО України – Ф.166 – Оп.1 – Спр.1204 – Арк.32; Борьба – 1920 – 2 червня.

стало те, що до завершення цього ж року в Україні уже видавалося 370 найменувань (із них понад 180 україномовних) газет, журналів, часописів республікансько-повітового значення. Місячний тираж центральних українських газет, не враховуючи губернських і повітових, становив 1,7 млн. примірників, а російських і національних меншин 1,2 млн. екземплярів. Щомісячно виходило у світ майже 400 тис. журналів. Порівняно з другою половиною 1919 р., у залежності від регіону, на чотири-п'ятиразовий випуск перейшло більшість губернських і повітових газет республіки.¹⁵

Таким чином, впродовж 1917-1920 рр. в Україні було створено національне видавництво літератури і періодики. Розпочала формуватися українська школа журналістики. Розвивалася друкарська справа національних меншин.

Все це разом створювало сприятливі умови для проведення національно-культурного будівництва в Україні.

А. Купцов, І. Срібняк (Київ)

ОСВІТЯНСЬКІ ГУРТКИ ПОЛОНЕНИХ ВОЯКІВ-УКРАЇНЦІВ У ТАБОРІ ТУХОЛЯ В 1920-1921 рр.

Піднесення національно-визвольного руху на західноукраїнських землях у 1918 р. призвело до створення Української Галицької Армії, яка зі зброєю в руках успішно виступала проти всіх намагань Польщі анексувати галицькі землі. Проте у травні-червні 1919 р. УГА, зазнавши військової поразки, змушена була відступити за р.Збруч. Невдача, що спіткала УГА, не означала припинення її боротьби за незалежність і соборність України. Однак, одним з її наслідків стало зростання як кількості полонених та інтернованих вояків УГА, так і збільшення числа самих таборів у Польщі. Поступово на її теренах було створено кілька таборів та

---

¹⁵ ЦДАВО України – Ф.166 – Оп.2 – Спр.29 – Арк.16; Українська культура. Лекції за редакцією Д. Антоновича – К. – 1993 – С.165.